

รูปในพระสูตรคัมภีร์

ความนำ

โดยทั่วไปนั้นพระสูตรคัมภีร์พูดถึงสังขารมอยู่ 2 ประเภท คือ

1. สมมติสังขาร ซึ่งเป็นความจริงส่วนหนึ่งสำหรับชาวโลก และเป็นเรื่องที่ยากวิเศษ สัตว์ และบุคคลขึ้นมาเป็นหลัก พระพุทธเจ้า คริสต์ปรารถนถึงเหตุการณ์ สถานที่ รวมทั้งบุคคล แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนา ต่อมาจึงมีการรวบรวมเป็นคำสอนในรูปร้อยแก้วและมีบางส่วนเป็นร้อยกรองเป็นการอธิบายเชิงรูปธรรมที่ทุกคนสามารถเข้าใจได้ง่าย

2. ปรมัตถสังขาร สภาวะที่มีอยู่แท้จริงโดยตัวมันเองโดยธรรมชาติของมันเอง ได้แก่ (1) จิต (Mind) (2) เจตสิก (Mental Factors) (3) รูป (Matter) และ (4) นิพพาน (Nibbana) ธรรมชาติทั้ง 4 อย่างนี้เป็นสภาวะแก่นแท้ของโลกและชีวิต การเรียนรู้เกี่ยวกับปรมัตถธรรมเป็นการเรียนรู้เรื่องธรรมชาติของรูปกับนามซึ่งมีความสำคัญยิ่ง หากผู้แจ้งเห็นจริงก็จะพาให้พ้นทุกข์ทั้งปวงได้

การเสนอความคิดเกี่ยวกับเนื้อหาสาระทางรูป ของปรัชญาตะวันตก ทำให้เราได้รับคำคมที่แตกต่างกันหลายแง่หลายมุมไปแล้ว. ต่อจากนี้เรามาถุ้ลักษณะทั่วไปของสิ่งที่เรียกว่ารูป. ตามแนวของพุทธศาสนา แม้ว่าพุทธศาสนาพูดถึงรูป เช่นเดียวกับปรัชญาตะวันตก แต่ไม่เหมือนกันตรงที่พุทธศาสนาเน้นเรื่องชีวิตจิตใจของมนุษย์ เพราะถือว่าเมื่อรู้เรื่องของชีวิตอย่างแจ่มแจ้งแล้วก็เท่ากับเป็นการรู้โลกภายนอกไปด้วย ในลักษณะที่เป็นสภาวะแห่งการปรากฏ ทั้งอยู่และสลายไป เราดูความมีอยู่ของรูป โดย

อาศัยการสัมผัสด้วยระบบประสาทสัมผัส แต่ความรู้โดยประสาทสัมผัสไม่อาจทำให้เราเข้าใจสภาวะแห่งรูป เราจึงต้องอาศัยญาณระดับสูง ในพระสูตรคัมภีรพุทธ พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงสภาวะแห่งรูป ในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งอาจแบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ (1) กลุ่มชั้น 5 (2) กลุ่มธาตุ 4 และ (3) กลุ่มอายตนะ 6 เป็นต้น ต่อไปนี้ขอให้เรามาศึกษาเกี่ยวกับรูปตามแนวพระสูตรต่อไป

รูปในความหมายของเบญจขันธ์

คำว่า "ขันธ์" เป็นคำนาม หมายถึง ตัว หมู่ กอง พวก หรือหมวด โดยทั่วไปแล้ว ขันธ์ หมายถึง ส่วนหนึ่ง ๆ ของรูปกับนาม ที่แยกออกเป็นห้าส่วน ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเรียกกันว่าขันธ์ห้า¹

พระคุณเจ้าญาณคโกล แปลคำว่า "ขันธ์ 5" นี้เป็นภาษาอังกฤษว่า "The Five Groups of Existence". ตามความหมายโดยพยัญชนะแล้ว คำว่า "ขันธ์" ตรงกับคำอังกฤษ ดังนี้ (1) constituent element (2) factor (3) substantiality.

ตามความหมายโดยอรรถแล้ว หมายถึง สิ่งทีภาษาอังกฤษเรียกว่า (1) the elements of sensory existence (ส่วนประกอบของสิ่งที่มีประสาทสัมผัส) (2) sensory aggregates which condition the appearance of life in any form (สภาวะรวมของสิ่งที่มีประสาทสัมผัสซึ่งเป็นตัวการให้ชีวิตปรากฏในรูปใดรูปหนึ่ง)²

¹ พจนานุกรม, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พระนคร : โรงพิมพ์สุวรรณ, 2503), 194-195.

² Phys Davids, T.W., Pali English Dictionary, เรืองเก็ม, 232-233.

โดยทั่วไปเราทราบกันว่า "ขันธ" หรือ "เบญจขันธ" หมายถึง กองแห่งรูปธรรม และนามธรรมหาหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวมเป็นชีวิต เรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น

แต่รูปขันธ หมายถึง กองรูปหรือส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่าง ๆ ของส่วนที่เป็นร่างกายรวมทั้งส่วนประกอบกายรูปธรรมทั้งหมด หรือสิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ¹

รูปในความหมายของพระสุตโรบายทั่วไป ใดแก่ ธรรมชาติที่คงมั่นอยู่ไม่ได้ มันเป็นสิ่งผันแปรแตกดับไปเนื่องจากความเป็นและความร้อน รูปทุกอย่างต้องเปลี่ยนแปลงจากสภาวะเดิมไปเป็นสภาวะใหม่อยู่เสมอไม่มีที่สิ้นสุด รูปสลายตัวไปได้เนื่องจากการกระทบกับเหตุอื่นเป็นปฏิปักษ์หรือเหตุที่ไม่ถูกกัน (วิโรธปัจจัย) เช่น ร้อน เย็น หิว กระจาย แคลลม บุกกัก เหลลانی เป็นต้น² นอกจากนี้รูปยังเป็นอหพยกขธรรม คือเป็นธรรมชาติที่ไม่ใช่บุญและไม่ใช่บาป และรู้สึกคิดอะไรไม่ได้ แต่รูปกับนามเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้ จึงเห็นได้ว่ารูปในพุทธศาสนามีใครคน มีใช้สัตว์ และมีใช้สิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ รูปมีอยู่ แต่ตัวคนในรูปไม่มี

เบญจขันธเป็นผลเก่า (วิบากเก่า) ซึ่งเกิดมาจากเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ทำให้เกิดขันธ 5 ในปัจจุบัน ขันธ 5 แบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ (1) สิ่งที่ไม่รู้อะไร ใดแก่ รูปกาย หรือที่ประชุมแห่งรูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เรียกว่า รูปขันธ (2) สิ่งที่ได้รับรู้ทุกอย่าง ใดแก่ นามกาย หรือที่ประชุมแห่งนามเป็นสิ่งที่รับรู้อะไรใดทั้งหมด เรียกว่า นามขันธ เนื้อหาละเอียดของเบญจขันธทั้งกล่าวมีดังนี้ :

1. รูปขันธ (รูป 4 ขันธ) หมายถึง ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรม ใดแก่ รูปกายทั้งหมด

¹ พระราชวรมุนี (ประยูร ปรุทธิโก) เรื่องเดิม, 208.

² ชัชชนิสุตต, เล่มที่ 14, 95.

คือ มหาภูตรูป 4 ซึ่งไคแก่ กิณ น้ำ ไฟ ลม รวมทั้งปราสาทรูป 5 ซึ่งมีรูปพรรณสัณฐานต่างกันไป ไคแก่ ปราสาทา ปราสาทุ ปราสาทลิน ปราสาทาย สิ่งเหล่านี้คือความหมายเกี่ยวกับรูปในทางพุทธศาสนา.

2. เวทนาชั้นขันธ์ (เวทนา-ชั้นขันธ์) หมายถึง การเสวยอารมณ์ที่ชอบใจ (สุขเวทนา) ไม่ชอบใจ (ทุกขเวทนา) หรือเฉย ๆ (อทุกขมสุขเวทนา) คนเราจะพอใจกับรสอาหารที่อร่อย แคปฏิบัติธรรมที่ไม่อร่อย หรือรู้สึกเฉย ๆ ทอรสอาหารบางอย่าง ทั้งหมดนี้เป็นปรากฏการณ์ของสิ่งที่เรียกว่า เวทนา

3. สัญญาชั้นขันธ์ (สัญญา-ชั้นขันธ์) หมายถึง การจำไคหมายถึงรู้จำแนกอารมณ์ต่างๆ ที่เป็นอดีต เช่น จำรสอร่อยทางลิ้น จำชื่อของคนที่เคยรู้จัก จำหน้าตาคนที่เคยมักคุ้น เป็นต้น

4. สังขารชั้นขันธ์ (สังขาร-ชั้นขันธ์) หมายถึง การปรุงแต่งความรู้สึกหรือการคิดนึก (เจตสิก) ต่าง ๆ ตามอำนาจจิตเสถียรคณา หรือเจตนาของแต่ละคน ตามเหตุและปัจจัยที่มีมา

5. วิญญาณชั้นขันธ์ (วิญญาณ-ชั้นขันธ์) หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ทางอายตนะทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เช่น การเห็นรูป การไคยินเสียง และการรับรู้กลิ่น เป็นต้น¹

1.1 เบญจขันธ์กับความทุกข์

พระพุทธองค์ทรงบอกเพื่อให้ประจักษ์ความจริงว่าตัวขันธ์ 5 นั้นเป็นตัวทุกข์เป็นของไม่เที่ยง การเห็นไตรลักษณ์ในขันธ์ 5 ตามสภาวะจริง ต้องเห็นด้วยปัญญา เห็นเกิดขึ้นในปัจจุบันทุกขณะจิต ไม่มีอดีตและอนาคต. โดยหลักทั่วไปนั้น ทุกข์ หมายถึง ความทุกข์ สภาพที่ทนไคยาก สภาวะที่บีบคั้น ชักแย้ง บกพรอง ซากแก่นสารและความเที่ยงแท้ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ไคแก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอื่นไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก หวังแล้วไม่สมหวัง ไคยย่อว่า อุปาทานขันธ์ 5 เป็นทุกข์²

¹สังยุตนิคาย, เล่มที่ 17, 95.

²พระราชาวรมุณี (ประมุข ปยุตฺโต), เรื่องเกิม, 181.

ดังนั้นเราต้องพิจารณาให้ประจักษ์แจ้งว่าสิ่งที่เรียกว่า มนุษย์ก็คือ รูปกับนาม
ความเห็นนี้คำว่าตัวเรานี้เป็นการเห็นนึกในกองรูปนี้เอง โดยความเป็นจริงกองรูปนั้นเป็น
อนัตตาธรรม ไม่ใช่อัตตาคำคุณเป็นเขาเป็นเราเลย ทั้งรูปและนามมีสภาวะเป็นอนิจจัง
ทุกขัง อนัตตา

ดังนั้นการทำลายทุกขจึงต้องอาศัยการพิจารณาให้รู้แจ้งว่ารูปกับนามที่เรายึดถือ
เป็นตัวคนนั้น เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปอย่างไร ทั้งความในพระสูตรว่า "พิจารณาเห็น
ธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้น 5 พิจารณาอย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดแห่งรูป อย่างนี้
ความดับแห่งรูป พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมภายนอกบ้าง
พิจารณาทั้งภายในภายนอกบ้าง ความเกิดขึ้นในธรรม ความเสื่อมในธรรมทั้งเกิดทั้ง
เสื่อมในธรรมบ้าง คัดหา และทวิฎฐิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมันอะไรในโลก"¹

คุณค่าการเรียนรู้เบญจขันธ์

ตามหลักฐานในพระสุตตันตปิฎก การรู้จักชั้น 5 โดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข ทำให้เกิดการลดละความยึดถือติดพันได้ และทำให้เกิดความสุขมาแทนที่เป็น
คราว ๆ หากละความยึดถือชั้น 5 เป็นตัวตนไคนมกสัน ก็ยอมสิ้นทุกข ไคนิพพานคือ
บรมสุขแน่นอน ทั้งพุทธภาษิตคือไปนี้

"ส่วนภิกษุรู้จักว่า รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง
แปรปรวนไค้ จางหาย ดับสิ้นไค้ มองเห็นตามเป็นจริงควยสัมพันธ์มาปัญญาอย่างนี้ว่า รูป...
เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ทั้งปวง ล้วนไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความ
แปรปรวนเป็นธรรมดา ทั้งในกาลก่อนทั้งในบัดนี้ก็เช่นเดียวกัน เธอยอมละโลภะ บริพา
ทุกข โทมนัส และความนึกหวังคับแค้นใจทั้งหลายไค้ เพราะละโลภะ เป็นคนนั้นไค้ เธอ
ยอมไม่ตองหวั่นหวาดเสียวใจ เมื่อไม่หวั่นหวาดเสียวใจ บ่อมอยู่เป็นสุข เรียกไค้ว่าคหังค
นิพพานแล้ว"²

¹ ปริยาทานสูตร, เล่มที่ 18, 33-34.

² อรรถที่ปฐสูตร, เล่มที่ 17, 53.

รูปในความหมายของธาตุ

คำว่า "ธาตุ" หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของมันไว้คือมีอยู่โดยธรรมดาและเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอศคา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต. ธาตุทั้งสี่กล่าวอยู่ในความหมายของคำว่า "มหาภูต" ซึ่งไค้แก่ (1) ปรวิธาตุ (2) อาโปธาตุ (3) เตโชธาตุ และ (4) วาโยธาตุ. ศาสตราจารย์ Phys Davids ไค้แปลคำว่า "ธาตุ" เป็นภาษาอังกฤษไว้หลายศัพท์ดังนี้ (1) natural condition (2) property (3) disposition (4) factor (5) item (6) principle และ (7) form. ขณะเดียวกันก็ยืนยันว่าธาตุมีความสัมพันธ์กับชั้นฐ และอาบณะ

พระคุณเจ้าญาณทีโลกไค้ให้ความหมายคำว่า "ธาตุ" เป็นภาษาอังกฤษว่า "The primary elements" และไค้ให้ความหมายธาตุทั้ง 4 เป็นภาษาอังกฤษไว้ดังนี้ :

1. ปรวิธาตุ	ไค้แก่	The solid element
2. อาโปธาตุ	ไค้แก่	The fluid element
3. เตโชธาตุ	ไค้แก่	The heat element
4. วาโยธาตุ	ไค้แก่	The vibrating element

และธาตุทั้ง 4 เหล่านี้มีลักษณะเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของรูปธรรมทั้งหมดรวมทั้งมนุษย์ นอกจากนี้ท่านไค้ให้ความหมายของธาตุทั้ง 4 เทียบกับศัพท์ทางวิทยาศาสตร์ไว้ดังนี้.

1. ปรวิธาตุ	เท่ากับ	Inertia
2. อาโปธาตุ	เท่ากับ	Cohesion

¹พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เรื่องเดิม, 139-140.

3. เท็ชธาตุ เทากับ Radiation
 4. วาโยธาตุ เทากับ Vidbration²

2.1 รูปในคความหมายของธาตุ 4

จากคความหมายของธาตุคังกล่าว เป็นคความหมายเชิงพยัญชนะที่เข้าใจกันทั่วไป ขอให้เราได้ศึกษาคความหมายในรายละเอียดจากพระสูตรเกี่ยวกับธาตุคัง 4 โดยตรงให้ชัดเจนขึ้นไปอีก

1. ปฐวีธาตุ (Earth) : สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่และเป็นคั้งที่อาศัยแห่งสิ่งอื่น ๆ คือ ปฐวีธาตุ เรียกตามภาษาสามัญว่า ธาตุดิน ซึ่งเป็นสิ่งที่เราสามารถสัมผัสได้ ค้วยกายวิญญาน. คความรู้สึกโดยอาศัยกาย ลักษณะของธาตุดินนั้นเป็นสิ่งมีความอ่อนแอแข็ง อยู่โดยธรรมชาติ คนทั่วไปมักเข้าใจว่าดินนั้นเห็นได้ แต่ความเป็นจริงแล้วตาเห็นเฉพาะสีของดินค่างหาก ดินเป็นของหยาบ คความปรากฏเด่นชัดของคั้งสิ่งนั้นมีความเข้มแข็ง เป็นลักษณะ สิ่งเหล่านี้ได้แก่ ฌ ชน เล็บ ฟัน หนั่ง เนื้อ เอ็น กระดูก ม้าม หัวใจ คับ ฟังคืด ไค ปอก ไล่ใหญ่ ไล่ค้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า² สิ่งเหล่านี้จึงเป็นรูปคั้งหมค เพราะมีการกระทบจึงสัมผัสได้ และสิ่งเหล่านี้เพิ่มไปค้วยของไมสะอาดคั้งประการค่าง ๆ อยู่ในกายคั้งหมค มีสภาวะที่คั้งขึ้นแล้วเสื่อมไป เช่น ฌ ปรากฏแล้วก็เสื่อมไป เปลี่ยนเป็นสีชาว ฟันหลค หนั่งเหี่ยวบ่น เป็นคณ³

2. อาโปธาตุ (Water) : สภาวะเอิบอาบคูกค้มหรือข่านไป ขยายขนาด คณคั้งหมคเข้าค้วยกัน คืออาโปธาตุเรียกตามภาษาสามัญว่า ธาตุน้ำ คความปรากฏเด่นชัด

¹อ่านเพิ่มเพิ่ม Nyanatiloka, the Word of Buddha, Srilanka : Buddhist Publication Society, 1959, 5-7.

²มหาหัตถิปโปทปมสูตร, เลมที่ 4, 290.

³มหาสคิปฎฐานสูตร, เลมที่ 2, 218-219.

ของแต่ละสิ่งนั้นมีความเรียบร้อยเป็นลักษณะ สิ่งเหล่านี้ ไคแก ก็ เสลด หนอง เลือด เหงื่อ
 มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำขม ไซซอ น้ำขุขร สิ่งเหล่านี้มีความเหลวมากกว่าแข็ง
 เพราะมีปริมาณของธาตุน้ำมากจึงทำให้เหลว ธาตุน้ำจึงเป็นรูปละเอียด (สุขุม รูป 16)
 รูปที่ปรากฏเป็นวัตถุที่สัมผัสได้ตาแยกน้ำออกจะจับคองหรือสัมผัสไม่ได้เพราะน้ำละเอียดมาก
 เป็นตัวประสานใหญ่รูปทั้งหลายไม่แยกออกจากกัน ถ้าวัตถุใดมีธาตุน้ำผสมอยู่น้อยวัตถุนั้นจะ
 เป็นแข็งไปหมด ความละเอียดของน้ำสามารถซึมหรือทะลุแก้วได้เพราะน้ำคมมาก ถ้าไม่มี
 ธาตุคินขั้วไว้น้ำจะเก็บไม่อยู่เลย เช่น น้ำคั้น น้ำอาบ เราสัมผัสสภาวะที่อ่อนเหลวมากของ
 ธาตุ วจีคองมีภาชนะใสรองรับไว้ถ้าเช่นนั้นเก็บไว้ไม่อยู่นั่นไหลซึมออกไปหมด น้ำใน
 ร่างกายถ้ามีปริมาณมากอันตรายทำให้ทวมปอก น้ำภายนอกไคแก อุทกภัยทำให้เกิดน้ำท่วม
 หักพวยพาน เรือนเสียนายพินาศในพริบตา พระสุตตรโคมอกให้เราทราบว่า น้ำเป็นของไม่
 เทียง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เป็นของมีความเสื่อมมีความแปรปรวนไปที่ปรากฏได้ตาม
 รูปร่างกาย เพราะมีคัมหาเข้าไปยึดถือว่าเรา ว่าเป็นตัวเรา ว่าตัวเราอยู่ในรูป เพราะ
 เหตุนี้จึงไม่เห็นความไม่เที่ยงของน้ำ¹

3. เตโชธาตุ (Fire) : สภาวะที่ทำให้เกิดความร้อน และความเป็นคือ
 เตโชธาตุ เรียกตามภาษาสามัญว่า ธาตุไฟหรือความร้อน สภาวะเช่นนี้ไคแก ไฟที่ทำให้
 ร่างกายของเราอบอุ่นอยู่เสมอ ทำให้ร่างกายทรุคิโหม และทำให้เกิดความกระวนกระวาย
 ใจ² นอกจากนี้ก็ยังช่วยเผาอาหารให้ย่อยอีกด้วย สภาวะของไฟที่เป็นไปภายนอกย่อมเผา
 ผลาญบ้านไฟหรือควายไปไค แต่ความร้อนทำให้ของแข็งเป็นของอ่อนไค เช่น ข้าวที่หุงสุก
 แล และเหล็กหลอมให้เหลวไค ความร้อนทำให้ของอ่อนเป็นของแข็งไค เช่น ข้าวสุกน้ำ
 ไปตากแดดกลายเป็นแข็งไค เป็นต้น

4. วาโยธาตุ ( ) : สภาวะที่ทำให้สิ่งต่าง ๆ สั่นไหว เคลื่อนที่ คำว่า
 คือ วาโยธาตุ เรียกตามภาษาสามัญว่า ธาตุลม หรือความเคลื่อนไหวในตัวของเราไคแก
 ลมพัดเบี่ยงเบนทำให้ปวดหัวและหนาว ลมพัดเบี่ยงตัวไคแก ลมในท้องในไส้ ทำให้เสียดท้อง

¹มหาหัตถิปโปทมนสูตร, เล่มที่ 4, 292.

²อ่านเพิ่มเติม, เล่มเดียวกัน, 294.

แน่นทอง และชานไปตามลำตัว ทำให้ปากเมื่อยตลอดจนสมหายใจเข้า-ออกทำให้มีชีวิต
เป็นอยู่ และทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวไปไหนมาไหนได้ ถ้าชาคสมหายใจก็เป็นศพ ลมภายใน
นอกเป็นลมที่พัดเอามาในเรือนพังพินาศเป็นหลัง ๆ เป็นต้น¹

2.2 รูปในความหมายของธาตุ 6

เราจะเห็นว่าความหมายของธาตุ 4 ที่ได้อธิบายไปแล้วนั้นเป็นเรื่องของรูปทั้งหมด ไม่มีนามธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องเลย ธาตุทั้ง 4 ทางก็มีสภาวะของรูปที่ทรงไว้ตามธรรมชาติของมันเอง. ส่วนธาตุทั้ง 6 เป็นเรื่องของรูปธรรมกับนามธรรมที่มีความเกี่ยวข้องอาศัยกันภายในกฎแห่งปัจจุสมุปบาท

ธาตุ 6 ใดแก่ ธาตุ 4 หรือมหาธาตุ คือ (1) ปรวิธาตุ (2) อาโปธาตุ (3) เตโชธาตุ (4) วาโยธาตุ เพิ่มอีก 2 อย่าง คือ (5) อากาศธาตุ และ (6) วิญญาณธาตุ

อากาศธาตุ (Space) หมายถึง สภาวะที่ว่าง ความเป็นที่ว่างเปล่า เป็นช่องว่างในร่างกาย ซึ่งผู้เจริญสมาธิภาวนาใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ของหู ของจมูก ของปาก ของอวัยวะต่าง ๆ เป็นต้น

วิญญาณธาตุ (Consciousness) หมายถึง สภาวะที่รู้แจ้งในอารมณ์ เป็นธาตุรู้ ซึ่งปรากฏตัวอยู่ 6 ทาง คือ (1) จักขุวิญญาณธาตุ (2) โสทวิญญานธาตุ (3) ชานวิญญานธาตุ (4) จีหวาวิญญานธาตุ (5) กายวิญญานธาตุ และ (6) มโนวิญญานธาตุ²

¹อ่านเพิ่มเติม, เล่มเดียวกัน, 295.

²สังคิกสูตร, เล่มที่ 3, 247.

ธาตุทั้ง 6 นี้ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ (1) มีสภาวะเป็นรูปธรรม ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ และ (2) สภาวะเป็นนามธรรม ได้แก่ วิญญาณธาตุ

พระองค์ทรงแสดงสภาวะธรรมตามนัยต่าง ๆ เช่น รูป ธาตุ ชั้น อายตนะ เป็นต้น เพื่อให้ดูกับอุปนิสัยของแต่ละบุคคลที่ใคร่สร้างขารมีมาไม่เท่ากันในแต่ละชาติ บางคนรับฟังเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็สามารถเห็นสภาวะธรรมที่พระองค์แสดงในขณะนั้นได้ทันที. เรียกว่า ไทธรรมจักนุคือ ดวงตาเห็นธรรม คือเห็นแจ้งแห่งกลดอกในสภาวะธรรมทั้งภายในและภายนอกทั้งรูปและนาม. เห็นความไม่เที่ยงของธาตุทั้ง 6 นี้ เห็นการอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างรูปกับนามโดยตรง รูปธรรมที่เป็นวัตถุทั้งโลกสามารถตกเป็นดวงอยู่ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย การที่รูปทั้งหลายปรากฏเป็นรูปร่างหรือเป็นแห่งนั้นเกิดจากรูปกระทบกัน ความจริงเราเห็นแก่สีของรูปเท่านั้น. รูปถ้าไม่มีอากาศธาตุคือช่องว่างสำหรับให้รูปก่อ ๆ กันเป็นรูปร่างหรือเป็นแห่งขึ้นมา มีน้ำเป็นตัวสนับสนุนให้รูปเกาะกันไว้ มหาภูตรูปทั้ง 4 จะต่อกันเป็นวัตถุชิ้น ๆ ไม่ได้.

อนึ่งภาวะที่ปรากฏขึ้นแห่งธาตุทั้ง 6 นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ทั้งความในพระสูตรว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งปฐวีธาตุ อากาโปธาตุ เคาโรธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ เป็นความปรากฏแห่งขรา และมรณะ

การปรากฏแห่งชั้นเกิดจากการรวมตัวของธาตุทั้ง 6 และทำให้คนเราเกิดการยึดมั่นว่าเป็นเราขึ้นมา เพราะความไม่รู้จักธาตุ และเพราะมีอาสวะหม่นหมองใจจนมีกษอกปิดบัง ความจริงจึงทำให้เกิดความรักใคร่ในวัตถุตาม โดยมีอวิชชาเป็นมูลเหตุทำให้เกิดภพเกิดชาติ ปรากฏเป็น คา หู จมูก ลิ้น กาย และจิต ผู้ใดสิ้นอาสวะแล้วสลัดคืนอุปาทาน (ความยึดมั่น) เห็นว่าเป็นเพียงธาตุเท่านั้น และการครองรูปนามก็เป็นการครองธาตุ โดยความเป็นอนัตตา ไม่มีเราอยู่ในธาตุด้วย¹

¹ฉวิโสธนสูตร, เล่มที่ 6, 106-107.

2-3 รูปในความหมายของธาตุ 18

พระสูตรได้แยกธาตุไว้โดยละเอียด มีถึง 18 ธาตุ เพื่อให้เห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง และแต่ละธาตุก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันไว้ แสดงให้เห็นถึงปัญญาตรัสรู้ของพระองค์อย่างลึกซึ้ง ทรงสามารถจำแนกสภาวธรรมที่ละเอียดและลึกซึ้งมาเปิดเผยให้เราเห็นได้

ธาตุ 18 ดังกล่าว มีประจำอยู่ที่ทวารทั้ง 6 คือ ทา หู จมูก ลิ้น กาย และจิต และแต่ละทวารมีธาตุประจำอยู่ 3 อย่างดังนี้ คือ

1. จักขุทวาร มี 3 อย่าง คือ (1) จักขุธาตุ ธาตุคือจักขุประสาท (ประสาทตา) (2) รูปธาตุ ธาตุคือรูปารมณ์ (สิ่งที่เป็นรูปธรรม) และ (3) จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุคือจักขุวิญญาณ. (ธรรมชาติที่รู้โดยอาศัยตา)

2. โสภทวารมี 3 อย่าง คือ (1) โสภธาตุ ธาตุคือโสภประสาท (ประสาทหู) (2) สัทธาตุ ธาตุคือ สัทธารมณ์ (เสียง) และ (3) โสภวิญญาณธาตุ ธาตุคือโสภวิญญาณ. (ธรรมชาติที่รู้โดยอาศัยหู)

3. ฆานทวารมี 3 อย่าง คือ (1) ฆานธาตุ ธาตุคือฆานประสาท (2) คันธธาตุ ธาตุคือคันธารมณ์ (กลิ่น) และ (3) ฆานวิญญาณธาตุ ธาตุคือฆานวิญญาณ. (ธรรมชาติที่รู้โดยอาศัยจมูก)

4. ชิวหาทวารมี 3 อย่าง คือ (1) ชิวหาธาตุ ธาตุคือชิวหาประสาท (ประสาทลิ้น) (2) รสธาตุ ธาตุคือรสารมณ์ และ (3) ชิวหาวิญญาณธาตุ ธาตุคือ ชิวหาวิญญาณ.

5. กายทวารมี 3 อย่าง คือ (1) กายธาตุ ธาตุคือกายประสาท (2) โภฏฐัพพะธาตุ ธาตุคือ โภฏฐัพพารมณ์ (สิ่งที่มากระทบ) และ (3) กายวิญญาณธาตุ ธาตุคือ กายวิญญาณ.

6. มโนทวารมี 3 อย่าง (1) มโนธาตุ ธาตุคือมโน (2) ธรรมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณ์ (ความคิดคำนึง). (3) มโนวิญญาณธาตุ ธาตุคือ มโนวิญญาณ

ธาตุ 18 มิ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งธาตุ ซึ่งทำหน้าที่ต่างกัน แยกโดย
ความละเอียดไค้ดังนี้

จักขุทวาร ไค้แก่

- (1) จักขุธาตุ คือ ลักษณะทรงตัวไว้ มีความใสเป็นธาตุรูปไปไ้ จับแสงไค้
- จักขุธาตุคือจักขุประสาท
- (2) รูปธาตุ คือ รูปสำรับตาเห็น สีทั้งหมด เครื่องทรงตัวไว้สำรับให้เราเห็น
ทรงตัวไว้ในสี ถ้าไม่มีการทรงตัวไว้ในสีก็สลายหมด เช่น ทรงตัวไว้ในสีแคง ชมพู เป็นต้น
- (3) จักขุวิญญาณ คือ เป็นผู้เห็นทางตา

โสตทวาร ไค้แก่

- (1) โสตประสาท คือ มีความใสจึงจับเสียงไค้
- (2) สัทธาธาตุ คือ เสียงสำรับหูไค้ยิน
- (3) โสตวิญญาณธาตุ คือ ผู้ไค้ยินเสียงความรู้สึกที่ไค้ยินทางหู

ฆานทวาร ไค้แก่

- (1) ปสาทจมูก คือ มีความใสจึงจับกลิ่นไค้
- (2) คันธธาตุ คือ กลิ่นสำรับจมูกรับรู้ไค้
- (3) ฆานวิญญาณธาตุ คือ บุ้รูกลิ้นหรือความรู้สึกที่ไค้กลิ่นทางจมูก

จิวนาทวาร ไค้แก่

- (1) ปสาทลิ้น คือ มีความใสจึงจับรสไค้
- (2) รสธาตุ คือ รสสำรับลิ้นรู้ทางลิ้น
- (3) จิวนาวิญญาณธาตุ คือ บุ้รรูรสทางลิ้น

กายทวาร ไค่แก่

- (1) ปสาทกาย คือ กายธาตุ มีความใสอยู่เต็มกาย
- (2) โภจฺรพชะธาตุ คือ อ่อนแอ้ง ร้อนเย็น เฝิบอาบ ชิมซาบ คึงไหว
- (3) กายวิญญานธาตุ คือ รับรู้สัมผัสทางกายมีร้อนเย็น อ่อนแอ้งไค่

มโนทวาร ไค่แก่

- (1) มโนธาตุ คือ น้อมไปจับเรื่องราวต่าง ๆ ไค่
- (2) ชรรรมธาตุ คือ ชรรรมารมณฺ์ของใจเรื่องราวต่าง ๆ ภาษาพูดทั้งหมด
- (3) มโนวิญญานธาตุ คือ รับรู้ชรรรมธาตุทั้งหมด¹

จากรายละเอียดที่เกี่ยวกับความต่างแห่งธาตุทั้งกล่าวมาแล้วทั้งหมด ทำให้เห็นหน้าที่ของธาตุอย่างชัดแจ้งว่ามีความเป็นเหตุและปัจจัยซึ่งกันและกันระหว่างรูปชรรรมกับนามชรรรม. พระพุทธองค์ศรีสติถึงเหตุและปัจจัยระหว่างรูปชรรรมกับนามชรรรมตามหลักปฏิจสมุปบาทอย่างชัดเจน คึงค่อไปนี้:-

จักขุวิญญาน : การรับรู้รูปทางตาคของอาศัยแสงไฟ แสงอาทิตย์ แสงจันทร์ และสีจากภายนอกมากกระทบจึงจะเห็นไค่

โศทวิญญาน : การรับรู้เสียงทางหูของอาศัยเสียงจากภายนอกมากกระทบ ถ้าไม่มีเสียงก็ไม่สามารถรับรู้เรื่องราวต่าง ๆ ไค่

ขานวิญญาน : การรับรู้กลิ่นทางจมูกของอาศัยกลิ่นภายนอกมากกระทบจึงจะรับรู้กลิ่นไค่

¹ อธิทศศุสฺตร, เล่มที่ 10, 315.

อานเพิ่มเติม รูปกัณท์-ทุกขนิเทศ, เล่มที่ 1, 217.

ชีวหิวิญญาณ : การรับรู้รสทางลิ้น ท้องอาศัยรสภายนอกมากกระทบจึงจะรับรู้รสได้

กายหิวิญญาณ : การรับรู้ไธฏฐัพพะ หรือการกระทบทางกาย ถ้าไม่มีสิ่งใดภายนอกมากกระทบก็จะมีสัมผัสเป็น อ่อน แข็ง ร้อน เย็น ทางกาย

มนโหิวิญญาณ : การรับรู้ธรรมารมณ หรือความคิดคำนึงของอาศัยเรื่องราวจากข้างนอกที่เคยเห็น เคยได้ยิน เคยดมกลิ่น เคยสัมผัส และเคยสัมผัสทางกายหิวิญญาณ จึงจะรับรู้ได้¹

จากข้อความข้างต้น เราจะเห็นว่าพระสูตรได้พูดถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรมคือปสาทรูป สำหรับทำให้จิตรับรู้รูป ไคแก่ (1) ปสาทคา (2) ปสาทหู (3) ปสาทจมูก (4) ปสาทลิ้น และ (5) ปสาทกาย จักเป็นรูปภายในทั้งหมด ซึ่งอยู่ในรูปทั้งปวง (มหาภูตรูป 4) เพราะเกิดจากการสัมผัสใดควยจิต มองไม่เห็นควยตา ชิมไม่ได้ จับกองไม่ได้ มีข้อนเร้นอยู่ข้างในของตา นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้ง 5 สำหรับหิวิญญาณทั้ง 5 ทวารรับรู้ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ไธฏฐัพพะ (สิ่งกระทบ) คือ สิ่งที่ถูกรู้จักเป็นรูปธรรมภายนอกทั้งหมด

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

รูปในความหมายของอายตนะ

คำว่า "อายตนะ" หมายถึง เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ในพุทธศาสนาหมายถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า อายตนะภายใน เป็น

¹ ชาติสูตร, เล่มที่ 8, 155.

อ่านเพิ่มเติม รูปกัณฑ์-ทุกขนิเทศ, เล่มที่ 1, 224.

เครื่องติดต่อกับภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชรรมารมณ¹

แม้ว่า ศาสตราจารย์ T.W.A. Davids ยอมรับว่าเป็นการยากที่จะหาคำแปล
ในภาษาอังกฤษให้ตรงกับความหมายในภาษาบาลีได้อย่างชัดเจน แต่ท่านผู้นี้ก็ยังให้ความ
หมายคำว่า "อายตนะ" เป็นคำอังกฤษอยู่หลายคำ ได้แก่ (1) relations
(2) functions (3) reciprocalities เป็นต้น²

พระคุณเจ้าญาณทัตถิโกแปลศัพท์ "อายตนะ" เป็นภาษาอังกฤษอยู่ 2 ศัพท์ คือ
(1) Bases และ (2) Sources. ในบางครั้งหากคำว่า อายตนะ + จักขุ ท่านแปล
ว่า visual organ. ในกรณีอื่นก็เช่นเดียวกัน³

อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปนั้น เราคงเข้าใจคืออยู่แล้วว่า คำว่า "อายตนะ" ในที่นี้
หมายถึง สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแก่นต่อความรู้คือสิ่งที่รับรู้และสิ่งที่ถูกรู้มี 6 ทาง
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น ตาเป็นสิ่งที่รับรู้และรูปที่ตาเห็นเป็นสิ่งที่ถูกรู้⁴ เป็นต้น

อายตนะภายใน (sense organs) ได้แก่ (1) อายตนะ คือ ตา (visual organ) (2) อายตนะ คือ หู (auditory organ) (3) อายตนะ คือ จมูก (olfactory organ) (4) อายตนะ คือ ลิ้น (gustatory organ) (5) อายตนะ คือ กาย (tactile organ) และ (6) อายตนะ คือ มโน (mind base). อายตนะภายใน ยกเว้นข้อ 6 มีสภาพเป็นรูป (มหาภูต) อยู่ในตัวเองทั้งหมด

อายตนะภายใน (sense organs) มีเครื่องต่อกายภายในสำหรับปฬิวุญาณรับรู้
เรียกว่าปราสาทรูป เป็นรูปภายในอยู่ในรูปทั้งปวง เป็นน้ำใจ สัมผัส ขาว กรรมเป็นผู้กระทำ

¹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน อ่างแลว, 128.

² Pali English Dictionary, P.T.S หน้า 105 อ่างแลว

³ Buddhist Dictionary, หน้า 24-25 อ่างแลว

⁴ พระราชนิพนธ์ (ประยูร ปรุฑุฑ) เรื่องเงิน, 236.

โหน้นั้นใสเหมือนน้ำนั้น เป็นสื่อกลางให้วิญญาณผ่านไปมา โสณนั้นไม่สลายตัวมีธาตุทรงไว้ เพราะใสจึงจับ รูป สี กลิ่น รสไค้ สิ่งนี้ซ่อนเร้นอยู่ข้างในรูปทั้งปวงมีเนื้อ (เป็นไญฏฐัพพะ) ไปกันไปหม่นทอไว้มองไม่เห็น จับต้องไม่ไค้ แคเอาใจไปรับรู้ไค้ ปสาทรูปไม่มีเส้นเอ็น ไม่ รู่เวือง ไม่รับรู้อะไรทั้งสิ้นเป็นน้ำหล่อเลี้ยงซึมอยู่ภายใน อยู่ไค้เพราะกรรม วิญญาณ อุกุ อาหาร ไม่เช่นนั้นปสาทจะเสียบ วิญญาณเป็นผู้รักษาคุณแลและมีกรรม ปรงแต่งปสาท ปสาทรูปเป็นศิวตา ศิวหู ศิวจมูก ศิวลิ้น ศิวกายเองเลย จึงเรียกว่าอายตนะ ภายใน

อายตนะภายนอก (sense object) ไค้แก่ (1) อายตนะ คือ รูป (visible object) (2) อายตนะ คือ เสียง (audible object) (3) อายตนะ คือ กลิ่น (olfactive object) (4) อายตนะ คือ รส (gustative object) (5) อายตนะ คือ ไญฏฐัพพะ (tactile object) และ (6) อายตนะ คือ ชรรมารมณ (mind object)

อายตนะภายนอก (sense object) เป็นเครื่องก่อภายนอกเป็นสิ่งที่ถูกรู้ สิ่งที่ถูกรู้ทั้งหมดนี้ถูกเรียกว่าเป็นอารมณ์ของวิญญาณทั้ง 6 ทวาร ไค้แก่ (1) รูป เป็นอารมณ์ (object) ของตาที่ไค้เห็น (2) เสียงเป็นอารมณ์ของหูที่ไค้ยิน (3) กลิ่นเป็นอารมณ์ของจมูกที่ไค้ดมกลิ่น (4) รสเป็นอารมณ์ของลิ้นที่ไค้ลิ้มรส (5) ไญฏฐัพพะเป็นอารมณ์ของกาย และ (6) ชรรมารมณเป็นอารมณ์ของใจที่รับรู้เรื่องราวต่าง ๆ

อารมณ์ หรือ สิ่งที่ถูกรับรู้เป็นเครื่องยึดหน่วงของใจ ไค้แก่ อายตนะภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส ไญฏฐัพพะ และ ชรรมารมณ กังกล่าวแล้วพาดหน้าที่ยึดหน่วงจิตใจให้เกิด ความชอบใจความไม่ชอบใจหรือเฉย ๆ อายตนะคือเครื่องเกาะติดของจิต¹ แต่ละอย่าง มีรายละเอียดดังนี้²

¹ สหายนะวิภังคสูตร, เล่มที่ 6, 340.

² ฉกกสูตร, เล่มที่ 6, 438-439. อ่านเพิ่มเติม รูปกัณฑ์, เล่มที่ 1,

อวัยวะภายใน		อวัยวะภายนอก		ผลกระทกที่เกึก
1	ตา	+	รูป	→ จักษวิญญาน
2	หู	+	เสียง	→ โสทวิญญาน
3	จุมุก	+	กลิ่น	→ ชานวิญญาน
4	ลิ้น	+	รส	→ ชิวหาวิญญาน
5	กาย	+	โณฏฐัพพะ	→ กายวิญญาน
6	ใจ	+	ชรรมารมณ	→ มโนวิญญาน

เราอาจเขียนแผนภูมิอธิบายไคอกรูปแบบหนึ่งกังต่อไปนี้ :

1.	ตา + รูป	→	การรับรู้ทางตา	=	จักษวิญญาน
2.	หู + เสียง	→	การรับรู้ทางหู	=	โสทวิญญาน
3.	จุมุก + กลิ่น	→	การรับรู้ทางจุมุก	=	ชานวิญญาน
4.	ลิ้น + รส	→	การรับรู้ทางลิ้น	=	ชิวหาวิญญาน
5.	กาย + โณฏฐัพพะ	→	การรับรู้ทางกาย	=	กายวิญญาน
6.	มโน + ชรรมารมณ	→	การรับรู้ทางใจ	=	มโนวิญญาน

พระสุครใ้บอกให้เรารวมว่า อากขณะเป็นประทุเข้าออกทั้งเหตุร้ายและเหตุ
ดี คายมเคือกรอน เพราะรูปเป็นที่พอใจ และไม่พอใจ หุยมเคือกรอนเพราะเสียงเป็น
ที่พอใจและไม่พอใจ จมุกยมเคือกรอน เพราะกลิ่นเป็นที่พอใจและไม่พอใจ ลินยมเคือกร
อนเพราะรสเป็นที่พอใจและไม่พอใจ กายยมเคือกรอนเพราะไ้ภุ้หะเป็นที่พอใจและ
ไม่พอใจ ใจยมเคือกรอนเพราะรับรู้เรื่องเป็นที่พอใจและไม่พอใจ¹ ความพอใจรัก
ใคร ทำให้เกิดความรักเพิลในอารมณ์กิงกลาว เพราะคณาเป็นผูไปรักไปชอบไม่รู้ว
เป็นทุกขเป็นโห เห็นว่าเป็นสิ่งมีความสุข คณาเป็นคสร่างภพสร่างชาติให้เกิดอายนะ
คอ ๆ ไป. และอารมณ์ที่ทำให้คณาเพิลเพิลบิงนั ก ไ้แก กามคณา ภวคณา และ
วิก วคณา ทั้ง 3 นี้ เป็นเหตุให้เกิดทุกข² ความชอบหรือยินดีในสิ่งที่ตาเห็นเรียก
กามคณา อยากให้สิ่งที่ตาเห็นยังยืนตลอดไป เรียกว่าภวคณา ไม่อยากให้สิ่งที่ตาเห็น
เป็นอย่างอื่นไป เรียกว่า วิก วคณา. เมื่อไม่มีสิ่งไ้ปรากฏคอบสนองความอยาก จึง
ก่อให้เกิดทุกขอยู่ในจิต เป็นเช่นนั้นตลอดไป

พระสุครใ้บอกให้เรารวมว่า สิ่งที่เกิดจากอายนะ คือ ตา หู จมูก ลิน กาย
มนั้นเป็นของไม่เที่ยง สิ่งไ้ไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข สิ่งไ้เป็นทุกข สิ่งนั้นเป็นอนัตตา
กิงนันทันทั้งหลายพึงเห็นค้วยปัญญาอันชอบตามคว เป็นจริงว่าสิ่งนั้นไม่ไ้ของเรา ไม่ไ้
เป็นเราและไม่ไ้ค้กนของเรา³

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Copyright © by Chiang Mai University

All rights reserved

¹ อาสิวสุคร, เล่มที่ 10, 108.

² อชวคติกอนิจสุคร, เล่มที่ 10, 1.

³ ฉักกสุคร, เล่มที่ 6, 444.